

اثر تحولات جمعیتی بر ساختارهای فضایی - مکانی سکونتگاه های روستایی مطالعه موردی، بخش مرکزی بیرجند

دکتر محمد حسن گنجی^۱

دکتر جواد میکائیکی^۲

چکیده:

هدف مقاله حاضر بررسی اثرات تحولات جمعیتی شامل میزانهای رشد، تحولات ساختاری (جنسی، سنی، ترکیب فعالیت) بر ساختارهای فضایی و الگوی پراکنش سکونتگاه های روستایی در محدوده بخش مرکزی شهرستان بیرجند است که به مدد تجزیه و تحلیل های جمعیتی انجام گرفته است. نتایج حاصل از بررسی های انجام شده نمایانگر تاثیر پذیری شدید ساختارهای فضایی از روند تحولات جمعیتی و ناپایداری جمعیتی سکونتگاههای روستایی است. تخلیه جمعیتی روستاها، عدم تعادل در وجوه ساختاری جمعیت و سکونتگاههای روستایی ماحصل عوامل متعددی از جمله تحولات ساختاری جمعیت است.

واژگان کلیدی:

تخلیه جمعیتی - تعادل جمعیتی - ساختار فضایی - مکانی - سکونتگاه های روستایی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- استاد ممتاز جغرافیا، دانشگاه شهید بهشتی

۲- عضو هیئت علمی دانشگاه بیرجند

مقدمه:

توانمندیهای محیطی (طبیعی و انسانی)، بستر الگوهای استقرار سکونتگاه های انسانی را در فضاهای جغرافیایی فراهم می آورد و " ساختار فضایی هر مکان تجلی کنش متقابل بین جامعه انسانی و محیط فیزیکی پیرامون آن است ". (Coats & others, 1977: 253). پراکنندگی جمعیت در فضای جغرافیایی، از دو بُعد قابل بررسی است؛ یکی پراکنندگی جمعیت در واحد سطح و دیگری استقرار جمعیت در نقاط روستایی و شهری که برای درک سازمان فضایی و الگوی استقرار جمعیت روستایی ضروری است (معزی، ۱۳۷۱: ۲۴). اثرات تحولات جمعیتی در ساختارهای فضایی - مکانی در شناخت نحوه شکل گیری و سازمان بندی فضاهای جغرافیایی از اهمیت ویژه ای برخوردار است

یکی از ویژگیهای سکونتگاههای روستایی در کشور، کوچکی (از نظر تعداد جمعیت) و پراکنندگی آنها می باشد. براساس بررسی های انجام گرفته تعداد کل سکونتگاههای روستایی کمتر از ۱۰۰ خانوار کشور در سال ۱۳۷۵ بیش از ۵۱ درصد می باشد. در چشم انداز کلان سکونتگاههای روستایی دارای دو ویژگی اساسی قابل توجه می باشد، یکی " تعداد زیاد " قابل توجه سکونتگاههای کوهستانی کشور و دیگری " کوچک بودن " این سکونتگاههاست که بایستی در مدیریت و برنامه ریزی توسعه سرزمین مورد توجه جدی قرار گیرد (سعیدی، ۱۳۷۵: ۷۱). تفرق سکونتگاههای روستایی، رشد کند و بطئی و بعضا منفی این سکونتگاهها در محدوده مورد مطالعه معلول عوامل مختلفی از جمله مهاجرتهای شدید روستایی است که بر ساختار جمعیت سکونتگاههای روستایی اثر گذاشته و موجبات عدم تعادل فضایی و ناپایداری جمعیتی در مناطق روستایی شده است. شناخت اثرات تحولات جمعیتی بر ساختارهای فضایی - مکانی سکونتگاههای روستایی نخستین گام در جهت درک سازمان فضایی و پیامدهای ناشی از آن است.

طرح مساله و فرضیات تحقیق:

بر اساس آخرین تقسیمات کشوری و نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن (سال ۱۳۸۵)، شهرستان بیرجند دارای ۵۹۰ آبادی دارای سکنه (پس از حذف مکان های تابع و واحدهای صنعتی که در سرشماری تحت عنوان آبادی آمده است تعداد ۵۴۵) است. بررسی اجمالی ویژگیهای سکونتگاههای روستایی بیانگر واقعیت های ذیل می باشد:

الف) تفرق سکونتگاههای روستایی و پراکنش نامتعادل در نقاط روستایی: با توجه به مساحت شهرستان (۲۱۱۹۴ کیلومتر مربع) (سازمان مدیریت خراسان جنوبی،

۱۳۸۴) در هر ۴۹ کیلومتر مربع یک آبادی دارای سکنه وجود دارد. در محدوده مورد بررسی (بخش مرکزی شهرستان بیرجند) حدود ۸۰ درصد نقاط روستایی در مناطق کوهستانی واقع شده‌اند و هم چنین ۷۰ درصد آبادیهای خالی از سکنه نیز در همین مناطق واقع شده است.

ب) کوچک بودن روستاها از نظر جمعیتی: بر اساس یافته‌های سرشماری سال ۱۳۸۵ میانگین جمعیت برای هر روستا حدود ۱۱۰ نفر بوده است و ۵۷/۶ درصد (۳۱۴ روستا) در طبقه جمعیتی کمتر از ۵۰ نفر قرار داشته‌است. در تمام سرشماری‌های انجام گرفته بیش از ۵۵ درصد روستاهای شهرستان در طبقه جمعیتی کمتر از ۵۰ نفر قرار داشته‌است و کمتر از ۸ درصد روستاها دارای جمعیتی بیش از ۳۵۰ نفر بوده است.

ج) رشد کند جمعیتی و تخلیه روستاها: بررسی آماری در یک دوره ۵۰ ساله (۸۵-۱۳۳۵) نشان می‌دهد که میزان نرخ رشد جمعیت روستایی معادل ۰/۴۳ درصد بوده است و در دهه اخیر (۸۵-۱۳۷۵) میزان نرخ رشد جمعیت به ۰/۵۹ درصد رسیده است. بررسی آماری هم چنین نشان می‌دهد در دوره اخیر تعداد ۲۶۸ روستا یا به عبارتی ۴۹/۲ درصد دارای نرخ رشد منفی بوده‌اند. نرخ رشد منفی حدود نیمی از روستاهای شهرستان بیرجند در دهه‌های اخیر ماحصل عوامل مختلفی است که به شکل تخلیه روستاها نمود می‌یابد.

جدول (۱) میزان‌های رشد جمعیت نقاط روستایی شهرستان بیرجند، دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵

دوره ۸۵-۱۳۷۵		دوره ۷۵-۱۳۶۵		دوره ۶۵-۱۳۵۵		دوره ۵۵-۱۳۴۵		دوره ۴۵-۱۳۳۵		میزان رشد به درصد
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۴۹/۲	۲۶۸	۵۸/۹	۳۲۱	۴۳/۱	۲۳۵	۴۴/۴	۲۴۲	۳۱/۴	۱۷۱	منفی
۲/۲	۱۲	۳/۹	۲۱	۵/۱	۲۸	۶/۲	۳۴	۶/۱	۳۳	بین ۰ تا ۵/۰
۲/۴	۱۳	۳/۵	۱۹	۵	۲۷	۷/۲	۳۹	۵/۱	۲۸	۵ تا ۱۰
۳/۳	۱۸	۲/۶	۱۴	۷/۳	۴۰	۷/۳	۴۰	۷/۵	۴۱	۱۰ تا ۱۵
۲/۴	۱۳	۲/۲	۱۲	۳/۱	۱۷	۴/۲	۲۳	۶/۶	۳۶	۱۵ تا ۲۰
۲/۶	۱۴	۲/۸	۱۵	۴/۴	۲۴	۴/۸	۲۶	۴	۲۲	۲۰ تا ۲۵
۲۲/۸	۱۲۴	۱۱/۲	۶۱	۱۸/۵	۱۰۱	۹/۷	۵۳	۱۷/۶	۹۶	بیشتر از ۲۵
۱۵/۲	۸۳	۱۵	۸۲	۱۳/۴	۷۳	۱۶/۱	۸۸	۲۱/۷	۱۱۸	تعداد غیر قابل محاسبه
۱۰۰	۵۴۵	۱۰۰	۵۴۵	۱۰۰	۵۴۵	۱۰۰	۵۴۵	۱۰۰	۵۴۵	جمع کل

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن در دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵.

بر اساس ویژگیهای جمعیتی فوق و با توجه به ویژگی های خاص منطقه ای فرضیات قابل سنجش و ارزیابی تحقیق به شرح ذیل بیان می شود:

۱- تحولات جمعیتی به ویژه مهاجرت های روستایی موجب عدم تعادل و توازن در ویژگیهای ساختاری جمعیت شده است.

۲- سکونتگاههای کوچک روستایی در مقابل پدیده تخلیه جمعیتی آسیب پذیر ترند و باعث عدم تعادل در نظام فضایی سکونتگاهی می گردد.

روش بررسی توصیفی-تحلیلی است و از آمارهای جمعیتی و روشهای آماری مناسب، شاخص های جمعیتی و اقتصادی-اجتماعی به منظور سنجش و ارزیابی فرضیات تحقیق استفاده به عمل آمده است.

الف) ویژگی های جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

شهرستان بیرجند با وسعتی معادل ۲۱۱۹۴ کیلومتر مربع در شرق کشور واقع شده است و بر اساس آخرین تقسیمات کشوری و نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن (سال ۱۳۸۵) دارای ۵۴۵ آبادی دارای سکنه است و مشتمل بر ۲ بخش به نام های مرکزی و خوسف می باشد. محدوده مورد مطالعه (بخش مرکزی بیرجند) با وسعتی معادل ۳۹۵۹/۸۶۷ کیلومتر مربع، تقریباً حدود ۱۸/۷ درصد مساحت شهرستان را شامل می شود. بخش مرکزی شهرستان بیرجند از شمال به شهرستان قاین، از شرق به شهرستان درمیان، از غرب به شهرستان سریشه و از جنوب به بخش خوسف محدود است. مرکز این بخش، شهر بیرجند است که در مختصات جغرافیایی ۱۳° و ۵۹° طول شرقی و ۳۲° و ۵۳° عرض شمالی قرار دارد و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۴۸۰ متر و فاصله آن تا شهرهای مشهد، زاهدان و تهران به ترتیب ۴۸۶، ۴۸۵ و ۱۳۲۰ کیلومتر است.

محدوده مورد مطالعه (بخش مرکزی) در سال ۱۳۸۵ شامل ۶ دهستان و ۲۷۵ آبادی دارای سکنه بوده است. القورات، شاخات، فشارود، کاهشنگ، شاخن و باقران، دهستان های بخش مرکزی را تشکیل می دهند که ۵۵/۷۸ درصد آبادی های دارای سکنه شهرستان بیرجند را شامل می شود.

جدول (۲): مقایسه تراکم نسبی و تراکم بیولوژیک در بخش مرکزی به تفکیک دهستان

دهستان	جمعیت سال ۱۳۸۵	سطح زیر کشت به هکتار	تراکم نسبی نفر در کیلومتر مربع	تراکم بیولوژیک نفر در هکتار
القورات	۸۲۳۶	۱۱۹۴	۱۰/۷	۶/۷۸
باقران	۱۴۶۵۱	۲۵۵۸	۱۲/۳۶	۵/۰۵
شاخن	۶۲۷۶	۱۴۱۸	۲۵/۲۴	۴/۶۱
شاخنات	۳۱۰۵	۱۷۹۷	۱۴/۲۱	۲/۳۹
فشارود	۲۷۲۷	۹۹۵	۳/۷۹	۳/۸۳
کاهشنگ	۳۹۹۱	۸۰۴	۸/۸۹	۵/۹
جمع	۳۸۹۸۶	۸۷۶۶	۹/۸۴	۴/۶۱

مأخذ: معاونت برنامه ریزی استانداری خراسان جنوبی

(ب) توزیع جمعیت روستایی در طبقات جمعیتی:

یکی از ویژگیهای سکونتگاههای روستایی محدوده مورد مطالعه، کوچکی سکونتگاهها از نظر تعداد جمعیت و هم چنین تفرق این سکونتگاههاست. به طوری که بر اساس یافته های آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن (سال ۱۳۸۵) ۵۷/۶ درصد سکونتگاههای روستایی شهرستان بیرجند در طبقه جمعیتی کمتر از ۵۰ نفر و تنها ۷/۵ درصد در طبقه جمعیتی بیشتر از ۲۵۰ نفر قرار داشته اند به عبارتی ۷۳ درصد از نقاط روستایی شهرستان، دارای جمعیتی کمتر از ۱۰۰ نفر بوده است. در بخش مرکزی شهرستان بیرجند نیز ۶۲/۷۷ درصد روستاها در سال ۱۳۸۵ کمتر از ۱۰۰ نفر جمعیت داشته است و این وضعیت در تمام دوره های سرشماری در ۶ دهه اخیر حاکم بوده است. روند توزیع روستاها بر اساس طبقات جمعیتی نمایانگر افزایش تعداد روستا با جمعیت ۵۰ نفر می باشد که خود گویای کاهش جمعیت روستایی در طبقات بعدی و روند تخلیه جمعیتی ناشی از مهاجرت های روستایی است.

برای سنجش میزان پراکندگی سکونتگاههای روستایی و روند تغییر اندازه آنها از "مدل آنتروپی" استفاده شده است. این مدل معیار مناسبی برای سنجش یکنواخت بودن متغیرهای مورد نظر است. در این مدل از متغیرهایی چون p_i (توزیع فراوانی

نسبی) و $p_i\%$ یا درصد توزیع فراوانی و $\log n$ یا لگاریتم طبیعی استفاده شده است. برای درک مناسب تر توزیع سکونتگاههای روستایی در طبقات جمعیتی، مدل آنتروپی توزیع سکونتگاهها طی دوره ۲۰ ساله (۸۵-۱۳۶۵) محاسبه شده است.

جدول (۳) محاسبه میزان آنتروپی سکونتگاههای روستایی بخش مرکزی شهرستان بیرجند

سال ۱۳۸۵				سال ۱۳۷۵				سال ۱۳۶۵				طبقه جمعیتی
$P_i \ln p_i$	Lnp_i	$p_i (\%)$	P_i	$P_i \ln p_i$	Lnp_i	$p_i (\%)$	P_i	$P_i \ln p_i$	Lnp_i	$p_i (\%)$	P_i	
-۰/۲۶	-۸۳	۴۴/۴۳	۱۱۹	-۰/۲۵	-۷۸	۴۵/۵۹	۱۱۹	-۰/۲۶	-۸۷	۴۱/۹۲	۱۰۹	> ۵۰
-۰/۳۲	-۱/۶۴	۱۹/۳۴	۵۳	-۰/۳	-۱/۸	۱۶/۴۷	۴۳	-۰/۲۹	-۱/۸۷	۱۵/۳۸	۴۰	۵۰-۹۹
-۰/۲۶	-۲/۰۹	۱۲/۴	۳۴	-۰/۰۴	-۰/۴۴	۹/۵۷	۲۵	-۰/۲۷	-۱/۹۸	۱۳/۸۴	۳۶	۱۰۰-۱۴۹
-۰/۰۵	-۰/۵۳	۹/۴۸	۲۶	-۰/۰۴	-۰/۰۴	۹/۹۶	۲۶	-۰/۲۶	-۰/۳۷	۶/۹۲	۱۸	۱۵۰-۱۹۹
-۰/۳۵	-۱/۳۷	۲/۵۵	۷	-۰/۳۵	-۰/۷	۴/۹۸	۱۳	-۰/۳۵	-۰/۷	۵	۱۳	۲۰-۲۴۹
-۰/۲۶	-۲/۰۶	۱۲/۷۷	۳۵	-۰/۲۷	-۲	۱۳/۴	۳۵	-۰/۳	-۱/۷۸	۱۶/۹۲	۴۴	> ۲۵۰
$\sum P_i \ln p_i = -1/6$				$\sum P_i \ln p_i = -1/314$				$\sum P_i \ln p_i = -1/83$				میزان H آنتروپی
$G=89$				$G=75$				$G=102$				آنتروپی نسبی

$$G=H/LNK$$

$$LN 6 = 1/79$$

محاسبه میزان آنتروپی در دوره زمانی ۸۵-۱۳۶۵ نمایانگر عدم تعادل نسبی در توزیع و پراکنش سکونتگاههای روستایی است. میزان آنتروپی نسبی از ۱/۰۲ در سال ۱۳۶۵ به ۰/۸۹ در سال ۱۳۸۵ رسیده است، بر اساس اصول نظری مدل آنتروپی وقتی آنتروپی نسبی به طرف عدد یک و بالاتر از آن تمایل داشته باشد نشانه وجود تعادل و توازن فضایی جمعیت است و در صورتی که به کمتر از عدد یک گرایش یابد، عکس این حالت را نشان می دهد (وارثی، ۱۳۸۶: ۹۹). افزایش تعداد سکونتگاههای روستایی کمتر از ۱۰۰ نفر و کاهش تعداد روستاهای بیشتر از ۲۵۰ نفر همزمان با افزایش تعداد روستاهای واقع در طبقه جمعیتی ۱۵۰ تا ۱۹۹ نفر حاکی از افزایش تعداد روستاهای کم جمعیت و عدم مقاومت روستاهای نسبتاً بزرگ در فضای رقابتی موجود تحت نفوذ و سیطره مرکز عمده جمعیتی (شهر بیرجند) می باشد.

جدول (۴) توزیع روستاهای بخش مرکزی بیرجند بر حسب طبقات جمعیتی، دوره زمانی ۸۵-۱۳۶۵

۱۳۸۵		۱۳۷۵		۱۳۶۵		طبقه جمعیتی
فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	تعداد	
۴۳/۴۳	۱۱۹	۴۳/۴۳	۱۱۹	۳۹/۷۸	۱۰۹	کمتر از ۵۰ نفر
۳۴/۱۹	۵۳	۱۵/۶۹	۴۳	۱۴/۵۹	۴۰	۵۰-۹۹
۱۲/۴۰	۳۴	۹/۱۲	۲۵	۱۳/۱۳	۳۶	۱۰۰-۱۴۹
۹/۴۸	۲۶	۹/۴۸	۲۶	۶/۵۷	۱۸	۱۵۰-۱۹۹
۲/۵۵	۷	۴/۷۴	۱۳	۴/۷۴	۱۳	۲۰۰-۲۴۹
۱۲/۷۷	۳۵	۱۲/۷۷	۳۵	۱۶/۰۵	۴۴	بیشتر از ۲۵۰ نفر
۰	۰	۴/۷۴	۱۳	۵/۱۰	۱۴	فاقد جمعیت در زمان سرشماری
۱۰۰	۲۷۴	۱۰۰	۲۷۴	۱۰۰	۲۷۴	جمع

ماخذ: سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن ۸۵-۱۳۶۵.

جدول (۵) طبقه بندی سکونگاههای روستایی بخش مرکزی شهرستان بیرجند بر حسب طبقات جمعیتی

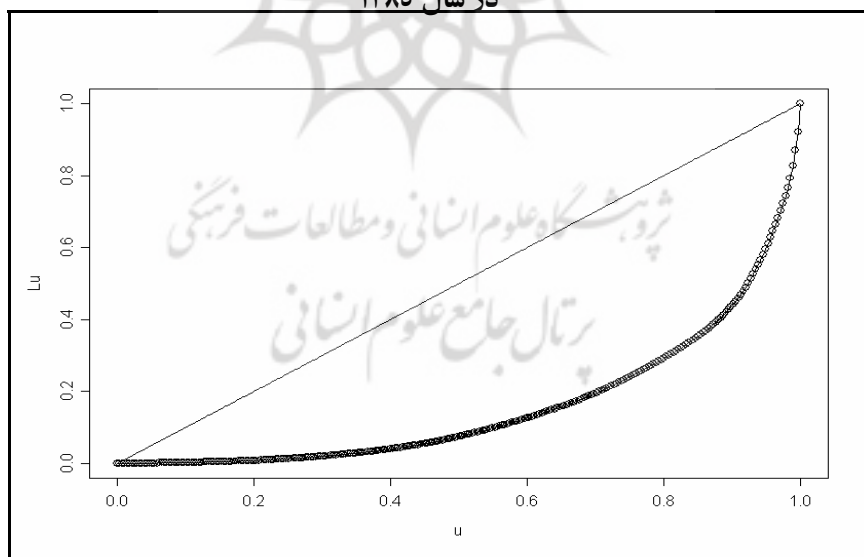
شرح	۱۳۶۵						۱۳۷۵						۱۳۸۵					
	سکونگاه			جمعیت			سکونگاه			جمعیت			سکونگاه			جمعیت		
طبقه جمعیتی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی	تعداد	فراوانی نسبی	فراوانی نسبی
کمتر از ۵۰ نفر	۱۰۹	۴۱/۹۲	۴۱/۹۲	۱۱۹	۴۵/۵۹	۴۵/۵۹	۸۸۵	۲/۷۵	۲/۷۵	۱۱۹	۴۳/۴۳	۴۳/۴۳	۹۶۶	۲/۴۷	۲/۴۷	۲/۴۷	۲/۴۷	۲/۴۷
۵۰-۹۹	۴۰	۱۵/۲۸	۱۵/۲۸	۴۳	۱۶/۴۷	۱۶/۴۷	۱۹۰۶	۵/۹۳	۵/۹۳	۵۳	۱۹/۲۴	۱۹/۲۴	۲۶۴۵	۶/۹۱	۶/۹۱	۶/۹۱	۶/۹۱	۶/۹۱
۱۰۰-۱۴۹	۳۶	۱۳/۸۴	۱۳/۸۴	۲۵	۹/۵۷	۹/۵۷	۲۴۳۵	۷/۵۷	۷/۵۷	۳۴	۱۲/۴	۱۲/۴	۳۰۸۳	۸/۰۶	۸/۰۶	۸/۰۶	۸/۰۶	۸/۰۶
۱۵۰-۱۹۹	۱۸	۶/۹۲	۶/۹۲	۲۶	۹/۹۶	۹/۹۶	۲۸۴۸	۸/۸۶	۸/۸۶	۲۶	۹/۴۸	۹/۴۸	۲۷۵۰	۱۰/۴۷	۱۰/۴۷	۱۰/۴۷	۱۰/۴۷	۱۰/۴۷
۲۰۰-۲۴۹	۱۳	۵	۵	۱۳	۴/۳۸	۴/۳۸	۲۶۷۶	۸/۲۲	۸/۲۲	۷	۲/۵۵	۲/۵۵	۲۶۵۱	۴/۰۸	۴/۰۸	۴/۰۸	۴/۰۸	۴/۰۸
بیشتر از ۲۵۰ نفر	۴۴	۱۶/۹۲	۱۶/۹۲	۳۵	۱۳/۴	۱۳/۴	۲۱۳۹۵	۶۶/۵۶	۶۶/۵۶	۳۵	۱۲/۷۷	۱۲/۷۷	۲۱۸۹۲	۶۸	۶۸	۶۸	۶۸	۶۸
جمع	۲۶۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۶۱	۱۰۰	۱۰۰	۳۳۸۶۶	۱۰۰	۱۰۰	۲۷۴	۱۰۰	۱۰۰	۳۳۸۶۶	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

ماخذ: سرشماری های عمومی نفوس و مسکن ۸۵-۱۳۶۵.

عدم تعادل و تناسب میان تعداد سکونگاهها و جمعیت روستایی با توجه به میزان فراوانی جمعیتی با در نظر گرفتن طبقات جمعیتی به وضوح قابل تشخیص است.

برای بررسی دقیق تر چگونگی تعادل و پراکنش جمعیتی سکونتگاههای روستایی از روش " ضریب جینی " با استفاده از " منحنی لورنز " ، روند تغییرات جمعیتی و تعداد سکونتگاهها در طبقات جمعیتی در دوره زمانی ۸۵-۱۳۶۵ مورد بررسی قرار گرفت. میزان ضریب جینی برای سکونتگاههای روستایی در سال ۱۳۸۵ معادل ۰/۶۸ به دست آمده است که نمایانگر عدم تعادل شدید جمعیتی روستاهای محدوده مورد مطالعه است. روند تغییرات بر اساس جدول (۵) نشان می دهد درصد فراوانی تجمعی روستاهای کمتر از ۱۰۰ نفر از ۵۷/۳ در سال ۱۳۶۵ به ۶۲/۷۷ درصد در سال ۱۳۸۵ رسیده است که بیانگر افزایش تعداد روستاهای کمتر از ۱۰۰ نفر می باشد. از سوی دیگر توزیع جمعیت در طبقات جمعیتی نشان می دهد که در سال ۱۳۶۵ ، ۹ درصد جمعیت در ۵۷/۳ درصد نقاط روستایی ساکن بوده اند و در همین سال ۶۴/۶۴ درصد جمعیت تنها در ۱۶/۹۲ درصد نقاط روستایی استقرار داشته اند. در سال ۱۳۸۵ حدود ۹/۵ درصد از جمعیت بخش مرکزی در روستاهای کمتر از ۱۰۰ نفر (۶۶/۷۲ درصد روستاها) و ۶۸ درصد جمعیت در ۱۲/۷۷ درصد نقاط روستایی ساکن بوده اند. این وضعیت نمایانگر عدم تعادل شدید بین تعداد جمعیت با تعداد سکونتگاههای روستایی می باشد.

نمودار (۱) منحنی لورنز، سکونتگاه های روستایی بخش مرکزی بیرجند
در سال ۱۳۸۵

ج) روند رشد جمعیت سکونتگاههای روستایی :

یکی از ویژگیهای سکونتگاههای روستایی محدوده مورد مطالعه رشد کند و بطئی و بعضاً منفی جمعیت آنهاست. بدین منظور آمارهای جمعیتی روستاهای بخش مرکزی در یک دوره ۵۰ ساله (۱۳۳۵-۸۵) ملاک عمل قرار گرفت که میزانهای رشد در جدول شماره ۶ ذکر شده است. تنها در دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵ از مجموع ۲۵۹ روستا تعداد ۱۴۴ روستا (۵۵/۷ درصد) دارای نرخ رشد منفی بوده است. از این میان ۲۶/۳ درصد دارای رشد کمتر از ۳- درصد، ۱۹/۷ درصد دارای رشد بین ۱- تا ۳- درصد و ۹/۷ درصد دارای رشد بین صفر تا ۱- درصد می باشد، این وضعیت در تمام دوره های سرشماری انجام شده بدین منوال است .

جدول (۶) میزانهای رشد جمعیت نقاط روستایی بخش مرکزی شهرستان بیرجند، دوره زمانی ۱۳۳۵-۸۵

۱۳۷۵-۸۵		۱۳۶۵-۷۵		۱۳۵۵-۶۵		۱۳۴۵-۵۵		۱۳۳۵-۴۵		میزان رشد
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۲۸	۱۱/۸	۳۹	۱۵/۹	۴۲	۱۶/۴	۸۱	۳۲/۱	۶۸	۲۶/۳	کمتر از ۳-
۲۵	۱۰/۵	۴۲	۱۷/۱	۵۴	۲۱/۱	۵۴	۲۱/۴	۵۱	۱۹/۷	از ۳- تا ۱-
۳۶	۱۵/۱	۴۱	۱۶/۷	۴۳	۱۶/۸	۵۶	۲۲/۲	۲۵	۹/۷	از ۱- تا ۰
۳۹	۱۶/۴	۴۰	۱۶/۳	۳۰	۱۱/۷	۱۴	۵/۶	۱۳	۵	از ۱ تا ۰
۵۰	۲۱	۴۵	۱۸/۳	۳۲	۱۲/۵	۱۳	۵/۲	۱۳	۵	از ۱ تا ۲
۲۷	۱۱/۳	۲۵	۱۰/۲	۲۸	۱۰/۹	۱۵	۶	۱۷	۶/۶	از ۲ تا ۳
۳۳	۱۳/۹	۱۴	۵/۷	۲۷	۱۰/۵	۱۹	۷/۵	۷۲	۲۷/۸	بیشتر از ۳
۲۳۸	۱۰۰	۲۴۶	۱۰۰	۲۵۶	۱۰۰	۲۵۲	۱۰۰	۲۵۹	۱۰۰	جمع

ماخذ: سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن ۱۳۵۵-۸۵

میزانهای رشد و تحولات جمعیتی در طول زمان یکی از معیارهای پایداری/ ناپایداری سکونتگاههای روستایی است. برای بیان بهتر روند تحولات جمعیتی در عرصه فضایی- مکانی به ویژگیهای کلی در سطوح دهستانی اشاره می شود:

۱- دهستان القورات:

این دهستان با مساحت ۸۰۴/۷۶ کیلومتر مربع دارای ۵۶ آبادی دارای سکنه و ۳ آبادی خالی از سکنه است و دارای تراکم نسبی ۱۰/۲۳ نفر در کیلومتر مربع و تراکم بیولوژیک ۶/۷۸ نفر در هکتار در سال ۱۳۸۵ بوده است و ۲۰/۴ درصد آبادیهای دارای سکنه بخش مرکزی را به خود اختصاص داده است. بر اساس آمارهای سال ۱۳۸۵ میانگین جمعیت هر روستا ۱۵۱ نفر می باشد که این رقم در سال ۱۳۶۵ حدود ۱۶۹ نفر بوده است. هم چنین ۵۰ درصد سکونتگاههای روستایی این دهستان در دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵ دارای رشدی کمتر از ۱- درصد بوده اند که این رقم برای دوره زمانی ۶۵-۱۳۵۵، ۰/۵۴ برآورد شده است. ارقام مذکور بیانگر روند رشد منفی و کوچک تر شدن سکونتگاههای روستایی از نظر تعداد جمعیت است. در دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵ تعداد جمعیت دهستان از رقم ۸۴۸۰ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۸۴۶۵ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است که نرخ رشد سالیانه ۳/۵- را نشان می دهد.

۲- دهستان باقران:

این دهستان با مساحت ۱۰۴۵/۹۹ کیلومتر مربع دارای ۱۳۰ آبادی دارای سکنه و ۳۱ آبادی خالی از سکنه است. تراکم نسبی در سال ۱۳۸۵ معادل ۱۲/۳۶ و تراکم بیولوژیک ۵/۰۵ نفر در هکتار می باشد. بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۸۵ میانگین جمعیتی روستاهای آن ۱۳۳ نفر می باشد که این رقم در سال ۱۳۶۵ حدود ۸۴ نفر بوده است. ۵۰ درصد از روستاهای این دهستان در سرشماری سال ۱۳۸۵ کمتر از ۲۸ نفر جمعیت داشته اند که بیانگر کوچکی سکونتگاههای روستایی این دهستان از حیث تعداد جمعیت است. هم چنین ۵۰ درصد از روستاها در دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵ دارای رشدی معادل ۲/۵ درصد سالیانه و کمتر از آن بوده اند، در حالیکه این رقم برای دوره آماری ۶۵-۱۳۵۵ معادل ۱/۳- درصد بوده است، که خود حاکی از روند کند شدن تخلیه جمعیتی در این دهستان بوده است به طوری که میزان جمعیت از ۹۳۱۸ نفر در سال ۱۳۵۵ به ۱۷۲۸۶ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است که نرخ رشد ۱/۲۴ درصد را نشان می دهد.

۳- دهستان شاخن:

دهستان شاخن با مساحت ۲۶۹/۵۹ کیلومتر مربع دارای ۱۲ آبادی دارای سکنه و ۱ آبادی خالی از سکنه است. جمعیت این دهستان در سال ۱۳۸۵ معادل ۶۲۷۶ نفر و تراکم نسبی حدود ۲۵/۲ نفر در کیلومتر مربع و تراکم بیولوژیک معادل ۴/۶۱ نفر در هکتار می باشد.

میانگین جمعیت سکونتگاههای روستایی در سال ۱۳۸۵ معادل ۴۸۷ نفر که این رقم در سال ۱۳۷۵ معادل ۵۰۳ نفر بوده است. ۲۵ درصد سکونتگاههای روستایی این دهستان دارای جمعیتی معادل ۸۵ نفر و یا کمتر بوده است. میزان نرخ رشد جمعیت در دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵ معادل ۱/۱۵ درصد بوده است.

۴- دهستان شاخات:

دهستان شاخات با مساحت ۳۰۲/۲۹ کیلومتر مربع دارای ۱۳ آبادی دارای سکنه و ۱ آبادی خالی از سکنه است. میزان تراکم نسبی ۱۴/۲۱ نفر در کیلومتر مربع و میزان تراکم بیولوژیک ۲/۴ نفر در هر هکتار اراضی زیر کشت (۱۷۹۷ هکتار) می باشد. جمعیت این دهستان در سال ۱۳۸۵ معادل ۳۴۸۲ نفر می باشد که نسبت به جمعیت سال ۱۳۷۵ (۴۲۹۰ نفر) دارای رشدی معادل ۲/۰۶- بوده است. میانگین جمعیتی روستاهای دهستان شاخات در سال ۱۳۸۵ معادل ۲۶۸ نفر و در سال ۱۳۷۵ معادل ۳۳۰ نفر بوده است که حاکی از کاهش جمعیت سکونتگاه‌های روستایی است. در سال ۱۳۸۵، ۵۰ درصد روستاهای این دهستان دارای جمعیتی معادل ۱۰۸ نفر و یا کمتر بوده است، این رقم در سال ۱۳۶۵ معادل ۱۸۸ نفر بوده است. میانگین نرخ رشد سالانه جمعیت در دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵ معادل ۰/۳۳- درصد برآورد می شود.

۵- دهستان فشارود:

دهستان فشارود با مساحت ۱۰۰۳/۷۷ کیلومتر مربع در سال ۱۳۸۵ دارای جمعیتی معادل ۲۷۲۷ نفر بوده است. میزان تراکم نسبی ۳/۷۹ نفر در کیلومتر مربع و میزان تراکم بیولوژیک ۲/۷۱ نفر در هکتار می باشد. میانگین جمعیتی روستاهای این دهستان در سال ۱۳۸۵ معادل ۱۲۵ نفر و در سال ۱۳۶۵ معادل ۱۸۰ نفر بوده است، که حاکی از روند کوچک شدن سکونتگاههای روستایی از نظر تعداد جمعیت است. در سال ۱۳۸۵ میانگین جمعیتی روستاها معادل ۹۱ نفر و در سال ۱۳۶۵ معادل ۱۴۶ نفر بوده است. هم چنین میزان نرخ رشد جمعیت در یک دوره ۵۰ساله (۸۵-۱۳۳۵) معادل ۰/۱۳ درصد برآورد می شود.

۶- دهستان کاهشنگ:

دهستان کاهشنگ با مساحت ۵۳۳/۴۴ کیلومتر مربع دارای ۴۱ آبادی دارای سکنه است. میزان تراکم نسبی ۷/۴۸ نفر در کیلومتر مربع و میزان تراکم بیولوژیک ۵/۹ نفر در هکتار می باشد. میانگین نرخ رشد جمعیت روستاهای این دهستان در سرشماری‌های انجام گرفته، همواره کمتر از ۱ درصد و در دو دوره اخیر منفی بوده است. میانگین جمعیتی روستاهای این دهستان در سال ۱۳۸۵ معادل ۱۰۲ نفر برآورد می شود که این رقم در سال ۱۳۶۵ معادل

۱۲۸ نفر بوده است. بر اساس یافته های سرشماری سال ۱۳۸۵ حدود ۵۰ درصد از آبادیهای این دهستان ۸۰ نفر یا کمتر جمعیت داشته اند که این رقم برای سال ۱۳۶۵ معادل ۹۳ نفر بوده است. هم چنین میزان نرخ رشد جمعیت در دوره زمانی ۸۵-۱۳۳۵ در این دهستان معادل ۰/۱۸- درصد برآورد می شود.

ترکیب جنسی و سنی جمعیت روستایی

ترکیب جنسی و سنی جمعیت از وجوه ساختاری جمعیت محسوب می شود. ترکیب جنسی جمعیت تحت تأثیر عوامل خارجی (مهاجرت) و عوامل درونی (مرگ و میر مربوط به جنس خاص) قرار دارد و ترکیب سنی نیز از ابزار مهم در زمینه شناخت فرایندها و ویژگی های جمعیت است و امکان هرگونه تجزیه و تحلیل جمعیت شناختی، به ویژه تمایل به جوانگرایی یا سالخوردگی جمعیتی و پیش بینی وضع آتی و آینده نگری در زمینه نیازهای جمعیتی را فراهم می آورد.

الف) ترکیب جنسی جمعیت:

نسبت جنسی، شاخصی است که تعداد مردانی که در مقابل هر ۱۰۰ زن در ساختار جمعیتی قرار می گیرند را نشان می دهد و برای مقاطع مختلف سنی به صورت شاخص نسبت جنسی ویژه قابل محاسبه و اندازه گیری است. میزان نسبت جنسی تحت تأثیر عوامل درونی جمعیت (عوامل زایشی، نرخ مرگ و میر دو جنس) و عوامل بیرونی (مهاجرت به داخل و خارج ناحیه) قرار دارد و نوسانات آن در پهنه های جغرافیایی ناشی از تأثیرات عوامل فوق الاشاره است. در بدو تولد، تعداد موالید پسر به دختران قطعی است، این نسبت در سنین اولیه زندگی تا حدودی نزدیک به میزان طبیعی است و سپس تحت تأثیر عوامل متعددی دچار تغییر و تحول می گردد. در جوامعی که سطوح بهداشت و استانداردهای زندگی بالا است به دلیل پایین بودن سطح باروری زنان، احتمال بقای زنان نیز بیشتر است. بر اساس یافته های سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۸۵، میزان نسبت جنسی در کل کشور ۱۰۳ و در استان خراسان جنوبی ۹۸ بوده است؛ این در حالیست که میزان نسبت جنسی در مناطق روستایی شهرستان بیرجند ۱۱۹ و محدوده مورد مطالعه ۹۲ بوده است که نمایانگر اختلاف معنی دار این نسبت در محدوده مورد مطالعه و سایر مناطق است.

جدول (۷) نسبت جنسی بخش مرکزی شهرستان بیرجند به تفکیک دهستان
سال ۱۳۸۵

دهستان	جمعیت به نفر	مرد	زن	نسبت جنسی
القورات	۸۲۳۶	۳۹۴۵	۴۲۹۱	۹۱/۹
شاخنات	۳۱۰۵	۱۳۹۲	۱۷۱۳	۸۱/۳
فشارود	۲۷۳۷	۱۱۹۶	۱۵۳۱	۷۸/۱
کاهشنگ	۳۹۹۱	۱۸۶۱	۲۱۳۰	۸۷/۴
شاخن	۶۲۷۶	۲۹۵۸	۳۳۱۸	۸۹/۲
باقران	۱۴۶۵۱	۷۳۲۱	۷۳۳۰	۹۹/۹
جمع	۳۸۹۸۶	۱۸۶۷۳	۲۰۳۱۳	۹۱/۹

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵

همان گونه که از داده های جدول فوق برمی آید دهستان باقران با نسبت جنسی ۹۹/۹ و دهستان فشارود با نسبت جنسی ۷۸/۱ به ترتیب دارای بالاترین و پایین ترین نسبت جنسی در محدوده مورد مطالعه است. پایین بودن این میزان در دهستانهای فشارود، کاهشنگ، شاخن و شاخنات عمدتاً به دلیل مهاجر فرستی این مناطق است. از آنجایی که مهاجرت به دلیل فقدان فرصت های مناسب اشتغال آن هم در سنین فعالیت اقتصادی صورت می گیرد، لذا نسبت جنسی در این گونه مناطق به مراتب متفاوت تر از متوسط شهرستانی و استانی است. به منظور درک بهتر اثرات مهاجرت های روستایی بر ساختار جنسی این مناطق در جدول (۸) نسبت جنسی ویژه گروه های عمده سنی بر اساس یافته های آخرین سرشماری انجام شده (سال ۱۳۸۵) قید شده است.

جدول (۸) مقایسه نسبت های ویژه جنسی مناطق روستایی بیرجند، دوره زمانی ۱۳۷۵-۸۵

سال ۱۳۸۵				سال ۱۳۷۵*				گروه های عمده سنی
نسبت جنسی	زن	مرد	جمع	نسبت جنسی	زن	مرد	جمع	
۱۰۷	۷۷۳۰	۸۲۷۵	۱۶۰۰۵	۱۰۴	۲۸۲۹۱	۲۹۴۶۲	۵۷۷۵۳	۰-۱۴
۱۵۶	۱۱۵۸۷	۱۸۱۰۸	۲۹۶۹۴	۹۲	۲۲۳۲۰	۲۰۵۸۲	۴۲۹۰۲	۱۵-۳۴
۸۷	۸۹۹۰	۷۷۹۵	۱۶۷۸۵	۹۵	۱۶۸۲۸	۱۵۹۳۳	۳۲۷۶۰	۳۵-۶۴
۱۰۹	۳۸۹۵	۴۲۵۴	۸۱۴۹	۱۲۰	۵۳۶۳	۶۴۳۸	۱۱۸۰۱	+۶۵
۱۱۹	۳۲۲۰۲	۳۸۴۳۱	۷۰۶۳۳	۹۹	۷۲۷۹۸	۷۲۰۵۳	۱۴۴۸۵۱	جمع

* ارقام سال ۱۳۷۵ براساس مرزهای شهرستان در سال ۱۳۷۵ قید شده است.

مأخذ: سرشماری های عمومی نفوس و مسکن ۸۵-۱۳۷۵.

بر اساس جدول فوق، تفاوت های زیادی در نسبت های ویژه گروه های سنی در مناطق روستایی وجود دارد. میزان نسبت های فوق در سال ۱۳۷۵ تا حدودی به حد متوسط استانی نزدیک است. در این سال میزان نسبت جنسی گروه سنی ۰ تا ۱۴ ساله به دلیل فزونی میزان مولید پسر در حد بالایی قرار دارد اما در گروه سنی ۱۵-۳۴ ساله و ۳۵-۶۴ ساله به دلیل افزایش نرخ مهاجرت مردان نسبت به زنان کاهش قابل ملاحظه ای را نشان می دهد و میزان نسبت جنسی برای گروه سنی بالای ۶۵ ساله به دلیل بالا بودن میانگین سنی و احتمال بقای مردان نسبت به زنان در حد بالاتری قرار می گیرد. در سال ۱۳۸۵ مهمترین ویژگی ساخت جنسی جمعیت مناطق روستایی شهرستان، افزایش بی سابقه این نسبت در گروه سنی ۳۴-۱۵ ساله (رقم ۱۵۶) می باشد(البته دلیل این امر محاسبه جمعیت مراکز آموزش نظامی مستقر در شهر بیرجند توسط مرکز آمار ایران در سر جمع جمعیت روستایی است). بر اساس یافته های سرشماری اخیر، مهاجرت مردان در گروه سنی ۳۵-۶۴ ساله باعث برهم خوردن نظم جنسی جمعیت شده است به طوری که این نسبت به میزان ۸۷ رسیده است. نسبت جنسی نمایانگر شرایط اجتماعی-اقتصادی حاکم بر هر ناحیه و تحت تأثیر عوامل زایشی، اختلاف مرگ و میر دو جنس در سنین مختلف و جابجایی های جمعیتی تغییر می کند (کلانتری، ۱۳۷۵: ۲۶). در سال ۱۳۸۵ بر اساس نتایج رسمی سرشماری عمومی نفوس و مسکن تعداد مردان در این گروه سنی معادل ۱۸۱۰۸ نفر و تعداد زنان ۱۱۵۸۷ نفر

بوده است. تعداد مردان ۶۵۲۱ نفر یا ۱/۵۶ برابر بیشتر از تعداد زنان در این گروه سنی است. بخش عمده این اختلاف ناشی از محاسبه پادگان بیرجند در جمعیت روستایی است که اکثر قریب به اتفاق آنها را مردان واقع در گروه سنی ۱۸-۲۲ ساله تشکیل می‌دهد.

ب) ترکیب سنی جمعیت:

تحلیل ساختار سنی جمعیت به شناخت ویژگیهای جمعیتی (جوانی، سالخوردگی، فعالیت و اشتغال، تأثیر برنامه‌های تنظیم خانواده) و هم‌چنین به پیش‌بینی وضع آینده و آینده‌نگری در زمینه نیازهای جمعیتی از جمله اشتغال و مسکن کمک‌شایان توجهی می‌نماید. زیرا در هر برنامه ریزی باید به نیازهای غذایی، آموزشی، بهداشتی، رفاهی و شغلی گروه‌های سنی در دوره زمانی موردنظر توجه شود.

برای تعیین درجه جوانی یا سالخوردگی جمعیت از شاخص‌های مختلفی استفاده می‌شود. بر اساس نظریه "ورنه" جمعیتی جوان است که مصادیق زیر درباره آن جاری باشد (جوان، ۱۳۶۷):

- ۱- افراد زیر ۲۰ ساله بیش از ۳۵ درصد جمعیت را تشکیل دهند و اگر این نسبت به ۳۳ درصد هم تقلیل یابد باز هم جمعیت جوان است ولی اگر به ۳۰ درصد تقلیل یافت جمعیت جوانی خود را از دست می‌دهد.
 - ۲- افراد کمتر از ۴۰ ساله حدود ۶۵ درصد کل جمعیت را تشکیل دهند و اگر این رقم به ۶۰ درصد برسد، هنوز خطر پیری جمعیت وجود ندارد، در صورتی که نسبت کمتر از ۶۰ درصد باشد خطر پیری، جمعیت را تهدید می‌کند.
 - ۳- نسبت افراد بیشتر از ۶۰ ساله به افراد کمتر از ۲۰ ساله باید کمتر از ۰/۴ باشد.
 - ۴- نسبت افراد ۶۰ ساله و بیشتر به کل جمعیت نباید از ۱۲٪ تجاوز کند.
- بر اساس مصادیق فوق وضعیت جوانی جمعیت شهرستان بیرجند به تفکیک جمعیت شهری و روستایی به شرح جدول ذیل مورد آزمون قرار می‌گیرد:

جدول (۹) وضعیت جوانی جمعیت شهرستان بیرجند به تفکیک شهری و روستایی سال ۱۳۸۵

شرح	درصد افراد کمتر از ۲۰ ساله به کل جمعیت	درصد افراد کمتر از ۴۰ ساله به کل جمعیت	نسبت افراد بالای ۶۰ ساله به کل جمعیت	نسبت افراد بالای ۶۰ ساله به افراد کمتر از ۲۰ ساله
شهرستان بیرجند	۳۹/۷۳	۷۵/۵	۸/۵۲	۰/۲۱
جمعیت شهری	۴۰/۱۱	۷۷/۹۴	۵/۸	۰/۱۴
جمعیت روستایی	۳۸/۸	۶۹/۷۶	۱۵/۱	۰/۳۸
جوانی جمعیت	بیشتر از ۳۵ درصد کل جمعیت	حدود ۶۵ درصد کل جمعیت	کمتر از ۱۲٪ کل جمعیت	باید کمتر از ۰/۴ باشد

مأخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵

بر اساس یافته های جدول شماره ۹، جمعیت شهرستان بیرجند در مناطق شهری و روستایی از ویژگیهای جمعیت جوان برخوردار و تقریباً تمام مصادیق نظریه "ورنه" در مورد جوانی جمعیت مصداق می یابد، فقط نسبت افراد بالای ۶۰ ساله به کل جمعیت در مناطق روستایی بیشتر از ۱۲ درصد می باشد که ناشی از بالا بودن طول عمر و میانگین سنی جمعیت روستایی است.

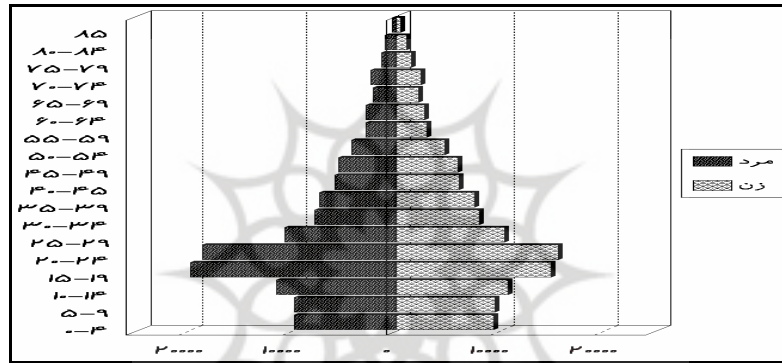
ساختمان سنی جمعیت به صورت توزیع سنی به وسیله "هرم سنی" نشان داده می شود که بر مبنای توزیع سنی جمعیت بر حسب سنین منفرد (گروه های سنی کوچک پنج ساله) نشان داده می شود و دقیق ترین شکل توزیع سنی است. ترسیم هرم سنی جمعیت شهرستان بیرجند در سال ۱۳۸۵ نشان می دهد که بیشترین تعداد جمعیت در بین مردان در گروه سنی ۱۹-۱۵ ساله و در بین زنان در گروه سنی ۲۴-۲۰ ساله است. این وضعیت در مناطق شهری برای زنان و مردان، سنین ۲۰ تا ۲۴ ساله و برای مناطق روستایی زنان و مردان، گروه سنی ۱۹-۱۵ می باشد.

هرم سنی برای جوامعی که از باروری بالایی برخوردارند، دارای قاعده کاملاً پهن و نوک تیز می باشد. در مورد شهرستان بیرجند به تبعیت از کل کشور طی ۱۵ سال اخیر به دلیل کاهش میزان مولید و انتقال جمعیت در ساختمان سنی به سمت گروه های بالاتر سنی از نظر شکل هرم جمعیتی دارای قاعده جمع شده، نوک باریک و میانه برآمده می باشد.

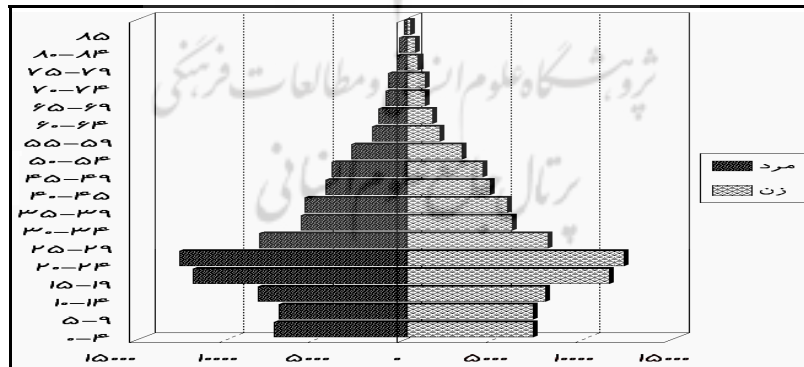
وجود بیشترین تعداد جمعیت در گروه‌های سنی ۱۹-۱۵ ساله و ۲۴-۲۰ ساله نمایانگر نیاز فزاینده جمعیت به امکانات تحصیلی در سطح آموزش متوسطه و عالی و ایجاد فرصت‌های شغلی برای جمعیت جوان در مناطق شهری و روستایی است.

مقایسه هرم سنی جمعیت مناطق روستایی شهرستان در دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵ نمایانگر تغییرات شدید در ساختمان سنی جمعیت ناشی از افزایش نسبت جنسی ویژه گروه سنی ۱۹-۱۵ ساله از ۹۲ در سال ۱۳۷۵ به ۱۵۶ در سال ۱۳۸۵ است که دلیل آن منظور نمودن جمعیت پادگان بیرجند در سرجمع آمار جمعیتی روستایی است.

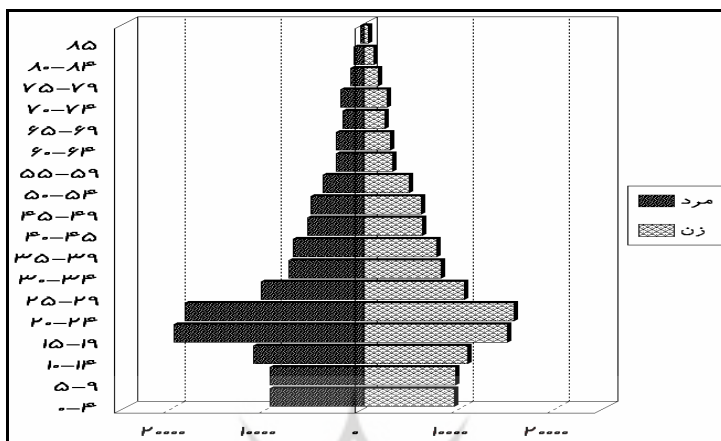
نمودار (۲) هرم سنی جمعیت شهرستان بیرجند سال ۱۳۸۵

نمودار (۳) هرم سنی جمعیت شهر بیرجند سال ۱۳۸۵

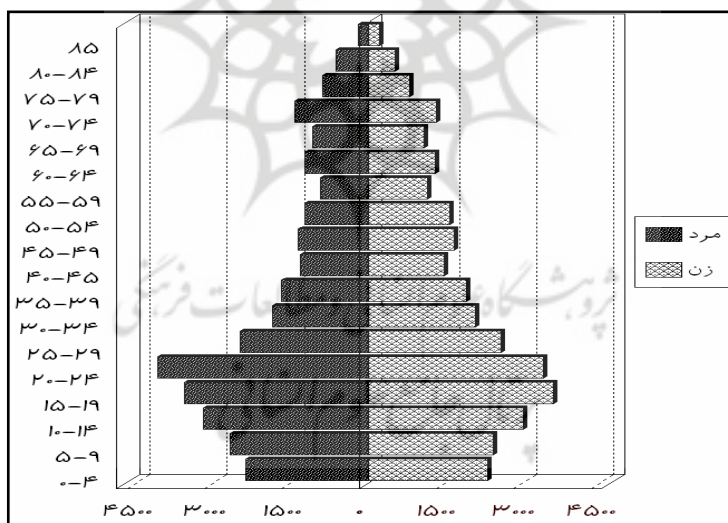

نمودار (۴) هرم سنی جمعیت مناطق روستایی بیرجند سال ۱۳۷۵*

* هرم سنی بر اساس مرزهای شهرستانی سال ۱۳۷۵ با احتساب شهرستانهای درمیان و سریشه ترسیم شده است.

نمودار (۵) هرم سنی جمعیت روستایی شهرستان بیرجند سال ۱۳۸۵

وضعیت سواد و آموزش جمعیت روستایی :

وضعیت سواد و آموزش یکی از مؤلفه‌های کیفی جمعیت است و از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. آموزش، زمینه‌ساز توسعه ملی و منطقه‌ای است و به‌انواع نیازهای اجتماعی و اقتصادی پاسخ می‌گوید؛ از یک طرف زمینه ایجاد فرصت‌های برابر در صحنه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را فراهم می‌آورد و از طرف دیگر از طریق ارتقاء سطح تولید و امکان رشد اقتصادی، اشتغال کامل را میسر می‌کند. "تنودور شولتز" واضح‌نظریه " سرمایه انسانی " بر این باور است که توانایی‌های اکتسابی ناشی از آموزش موجب افزایش بهره‌وری و قدرت تولید و افزایش درآمد سرانه افراد می‌گردد و از آنجا که نیروی کار، انواع آموزش‌های تخصصی را فرا می‌گیرد و با توجه به اینکه سرمایه انسانی قابل توجهی در نیروی کار تجسم می‌یابد، وی معتقد است که نیروی کار حاصل سرمایه انسانی در حقیقت سرمایه داران واقعی جامعه محسوب می‌شوند (Schults, ۱۹۷۳ : ۲۶). "گری بکر" در مطالعات خود نشان داده است که بسیاری از تصمیمات فردی در ارتباط با سرمایه‌گذاری‌های فردی و خانوادگی استفاده بهینه از زمان و حتی مهاجرت به منظور یافتن فرصت‌های بهتر شغلی بر پایه منطق و عقلانیت اقتصادی استوار است. وی در توجیه اقتصادی مهاجرت نیروی کار جوان بر این باور است که افراد بر اساس ارزش حال درآمدهای آتی، فرصت‌های شغلی گوناگون در مناطق مختلف تصمیم به مهاجرت می‌گیرند (Becker, ۱۹۷۵:۹-۱۴).

هرگونه تغییر، تحول و پیشرفت در وضعیت سواد، دانش و بینش جمعیت‌های انسانی بر ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع انسانی اثرگذار است. با توجه به نقش عامل انسانی در فرایند توسعه که خود هم عامل و هم هدف توسعه محسوب می‌شود، لازمه ایجاد تحول و رشد در سطوح مختلف ملی و منطقه‌ای، وجود جمعیت آگاه و با سواد است.

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۸۵، از مجموع ۳۵۳۱۹ نفر جمعیت ۶ ساله و بیشتر در بخش مرکزی شهرستان بیرجند تعداد ۲۴۷۹۰ نفر (۷۰/۲ درصد) باسواد و ۱۰۵۲۹ نفر (۲۹/۸ درصد) بی‌سواد بوده‌اند. در حالیکه این رقم در سال ۱۳۷۵ به ترتیب ۶۴/۷ درصد و ۳۵/۳ درصد بوده است، که نمایانگر رشد نسبی وضعیت سواد در محدوده مورد مطالعه است. مقایسه میزان جمعیت باسواد به تفکیک جنس و دهستان‌ها نشان‌دهنده تعادل نسبی بین جمعیت باسواد در میان دهستان‌ها است. حتی در دهستان‌های فشارود و شاخن درصد زنان باسواد از مردان بیشتر بوده است، اما توزیع جمعیت بی‌سواد

در دهستان‌ها نسبت به تفکیک زن و مرد نشانگر بالابودن جمعیت زنان بی سواد در کلیه دهستان‌ها نسبت به کل جمعیت بی سواد می‌باشد، به طوری که ۶۱/۲۴ درصد جمعیت بی سواد بخش مرکزی را زنان تشکیل می‌دهند.

جدول (۱۰) توزیع جمعیت با سواد و بیسواد در مناطق روستایی شهرستان بیرجند

گروه سنی	کل مناطق روستایی			مرد			زن		
	جمع	باسواد	بیسواد	جمع	باسواد	بیسواد	جمع	باسواد	بیسواد
۶-۹	۴۱۴۹	۳۹۳۱	۲۱۸	۲۲۰۱	۲۰۸۵	۱۱۶	۱۹۴۸	۱۸۴۶	۱۰۲
۱۰-۱۴	۶۲۰۲	۶۱۵۰	۵۲	۳۲۰۱	۳۱۷۸	۲۳	۳۰۰۱	۲۹۷۲	۲۹
۱۵-۱۹	۱۱۳۹۵	۱۱۲۱۸	۱۷۷	۷۸۲۳	۷۷۰۷	۱۱۶	۳۵۷۲	۳۵۱۱	۶۱
۲۰-۲۴	۹۳۰۲	۹۰۶۰	۲۴۲	۵۹۱۰	۵۷۵۹	۱۵۱	۳۳۹۲	۳۳۰۱	۹۱
۲۵-۲۹	۵۰۶۲	۴۷۵۲	۳۱۰	۲۵۰۵	۲۳۶۴	۱۴۱	۲۵۵۷	۲۳۸۸	۱۶۹
۳۰-۳۴	۳۹۳۵	۳۵۰۸	۴۲۷	۱۸۶۹	۱۷۳۲	۱۳۷	۲۰۶۶	۱۷۷۶	۲۹۰
۳۵-۳۹	۳۵۷۹	۲۸۴۸	۷۳۱	۱۶۸۵	۱۴۹۱	۱۹۴	۱۸۹۴	۱۳۵۷	۵۳۷
۴۰-۴۴	۲۷۸۵	۱۷۴۰	۱۰۴۵	۱۳۳۴	۹۹۲	۳۴۲	۱۴۵۱	۷۴۸	۷۰۳
۴۵-۴۹	۳۰۰۸	۱۵۰۶	۱۵۰۲	۱۳۶۱	۹۲۴	۴۳۷	۱۶۴۷	۵۸۲	۱۰۶۵
۵۰-۵۴	۲۸۰۸	۱۱۴۱	۱۶۶۷	۱۲۳۲	۷۴۶	۴۸۶	۱۵۷۶	۳۹۵	۱۱۸۱
۵۵-۵۹	۲۰۸۸	۶۷۳	۱۴۱۵	۹۴۴	۴۹۲	۴۵۲	۱۱۴۴	۱۸۱	۹۶۳
۶۰-۶۴	۲۵۱۷	۶۲۰	۱۸۹۷	۱۲۳۹	۵۰۳	۷۳۶	۱۲۷۸	۱۱۷	۱۱۶۱
۶۵-۶۹	۲۱۶۶	۴۰۶	۱۷۶۰	۱۰۸۸	۳۳۸	۷۵۰	۱۰۷۸	۶۸	۱۰۱۰

جدول (۱۰) توزیع جمعیت باسواد و بی سواد را به تفکیک جنسیت و گروه‌های مختلف سنی نشان می‌دهد. از مجموع ۶۴۹۷۹ نفر جمعیت بالای ۶ ساله مناطق روستایی شهرستان بیرجند تعداد ۴۸۲۴۴ نفر باسواد و ۱۶۷۳۵ نفر بی سواد بوده‌اند که در مجموع نرخ باسوادی جمعیت ۶ ساله و بیشتر را نشان می‌دهد، این نرخ برای مردان و زنان به ترتیب ۸۱/۳۳ و ۶۵/۶۹ درصد را نشان می‌دهد.

نگاهی به توزیع جمعیت باسواد در گروه‌های سنی به تفکیک جنسیت نمایانگر عدم وجود تفاوت معنی‌دار میزان باسوادی بین زنان و مردان است. از میان ۱۹۱۳۵ نفر جمعیت گروه مردان در طبقه جمعیتی ۶ تا ۲۵ ساله ۴۰۶ نفر (۲/۱۲ درصد) بیسواد بوده‌اند این در حالیست که از میان ۱۱۹۱۳ نفر زن واقع در همان گروه سنی تعداد ۲۸۳ نفر (۲/۳۷ درصد) بیسواد بوده‌اند. این امر نشان‌دهنده فراهم شدن امکانات نسبی تحصیل جمعیت لازم‌التعلیم و گرایش دختران روستایی و خانواده‌های آنان جهت کسب دانش و مهارت‌های لازم می‌

باشد هرچند در گروههای سنی بالاتر هنوز هم درصد بیسوادی میان زنان و مردان رقم بالایی را نشان می دهد .

جدول (۱۱) وضعیت سواد در دهستان های بخش مرکزی بیرجند سال ۱۳۸۵

دهستان	جمعیت باسواد					جمعیت بیسواد				
	کل	مرد	درصد	زن	درصد	کل	مرد	درصد	زن	درصد
القورات	۴۹۳۱	۲۵۹۲	۵۲/۶	۲۳۳۹	۴۷/۴	۲۶۴۹	۱۰۲۵	۳۸/۶۹	۱۶۲۴	۶۱/۳۱
شاخات	۱۶۵۴	۸۲۸	۵۰/۰۶	۸۲۶	۴۹/۹۴	۱۲۵۸	۴۶۳	۳۶/۸	۷۹۵	۶۳/۲
فشارود	۱۴۳۶	۶۶۲	۴۶/۱	۷۷۴	۵۳/۸۹	۱۰۸۰	۴۳۱	۳۹/۹	۶۴۹	۶۰/۱
کاهشنگ	۲۵۰۸	۱۲۶۵	۵۰/۴۴	۱۲۴۳	۴۹/۵۶	۱۱۴۱	۴۲۲	۳۶/۹۹	۷۱۹	۶۳/۰۱
شاخن	۴۳۰۷	۲۱۵۰	۴۹/۹۲	۲۱۵۷	۵۰/۰۸	۱۳۴۷	۵۰۳	۳۷/۳۴	۸۴۴	۶۲/۶۶
باقران	۹۹۵۴	۵۲۳۷	۵۲/۶۶	۴۷۱۷	۴۷/۳۴	۳۰۵۴	۱۲۳۷	۴۰/۵	۱۸۱۷	۵۹/۵
جمع	۲۴۷۹۰	۱۲۷۳۴	۵۱/۳۷	۱۲۰۵۶	۴۷/۶۳	۱۰۵۲۹	۴۰۸۱	۳۸/۷۶	۶۴۴۸	۶۱/۲۴

ماخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵

فعالیت و اشتغال و ساختارهای اقتصادی الف) فعالیت و اشتغال عمومی

جمعیت فعال به آن دسته از افرادی اطلاق می شود که دارای فعالیت سودمند اقتصادی هستند و نیروی کار آنان پدیدآورنده اصلی سرمایه و ثروت ملی است. در بررسی ساختاری جمعیت، وجود حجم انبوهی از جمعیت فعال از یک سو نمایانگر وجود قابلیت های بالقوه نیروی انسانی و از سوی دیگر نمایانگر نیازهای عمده جمعیتی این گروه است. لذا کیفیت جمعیت فعال از حیث سواد، سطح دانش و آگاهی از اهمیت زیادی برخوردار است و در صورتی که این بخش از جمعیت از توانایی های تولیدی ناشی از انباشت سرمایه انسانی برخوردار باشند می توان آن را منبع عظیم و خلاقه ای دانست که بیشترین سهم را در تولید ثروت و سرمایه های ملی ایفا می نمایند. از دیدگاه جمعیت شناسی به جمعیت واقع در سنین ۱۵ تا ۶۴ ساله، جمعیت فعال اطلاق می شود، هرچند برابر تعاریف مرکز آمار ایران، جمعیت بالای ۱۰ ساله به عنوان جمعیت فعال قلمداد شده است که خود به دو بخش جمعیت فعال اقتصادی و غیرفعال اقتصادی تقسیم می شود. جمعیت فعال اقتصادی شامل افراد شاغل و بیکاران در جستجوی کار است و دانش آموزان، دانشجویان، زنان خانه دار،

بازنشستگان و افراد دارای درآمد بدون کار از شمول جمعیت فعال اقتصادی خارج می شوند. در این پژوهش منظور از جمعیت فعال، جمعیت واقع در سنین ۱۵ تا ۶۴ ساله و میزان بیکاری بر مبنای جمعیت فعال محاسبه شده است. در سال ۱۳۸۵ تعداد کل جمعیت مناطق روستایی شهرستان بیرجند ۷۰۶۳۳ نفر برآورد شده است که از این تعداد ۴۴۳۹۱ نفر (۶۲/۸۴ درصد) را جمعیت فعال تشکیل می دهد. لذا میزان فعالیت عمومی ۶۲/۸۴ درصد، بار تکفل ناخالص ۱/۶ و نرخ سرباری جمعیت یا ضریب تکفل ۰/۵ به دست می آید. جدول (۱۲) میزان های فعالیت عمومی، بار تکفل (خالص و ناخالص) را بر حسب جمعیت فعال به تفکیک مناطق شهری و روستایی نشان می دهد. بر اساس داده های این جدول میزان بار تکفل یا فشار جمعیتی بر جمعیت فعال در مناطق روستایی بیش از مناطق شهری است.

**جدول (۱۲) میزان فعالیت عمومی و بار تکفل به تفکیک مناطق شهری و روستایی
بیرجند سال ۱۳۸۵**

شرح	جمعیت سال ۱۳۸۵	جمعیت ۱۴-۱۵ ساله	جمعیت ۱۵+	میزان فعالیت عمومی	بار تکفل ناخالص	ضریب تکفل ناخالص
مناطق روستایی	۷۰۶۳۳	۱۶۰۰۵	۸۱۴۹	۴۶۴۷۹	۶۵/۸	۱/۵
مناطق شهری	۱۷۰۲۰۶	۴۴۹۱۸	۶۷۸۹	۱۱۸۴۹۹	۶۹/۶	۱/۴
شهرستان بیرجند	۲۸۰۴۹۸	۶۰۹۶۰	۱۴۹۳۹	۱۶۴۹۹۵	۵۸/۸	۱/۷

ماخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵.

بار تکفل ناخالص، میزان سرباری جمعیت فعال را نشان می دهد. با توجه به بالا بودن تعداد جمعیت فعال (۱۵ تا ۶۴ ساله)، میزان سرباری جمعیت فعال به مراتب بیشتر از رقم ۱ است. در ساختارهای جمعیت متناسب، برای جوامع توسعه یافته، این رقم کمتر از ۱ می باشد. این عدد گویای این وضعیت است که جمعیت فعال، علاوه بر نیازهای اقتصادی گروه خود می بایست نیازهای اقتصادی سایر گروه های جمعیتی را نیز تأمین نماید، با توجه به محدودیت فرصت های شغلی در مناطق روستایی حتی اگر این بخش از جمعیت، فرصت های شغلی را در اختیار داشته باشد، دستیابی به ارزش افزوده تولید جهت انتقال به سایر نواحی بعید به نظری رسد. جدول شماره

۱۳ نرخ اشتغال و بیکاری بر حسب جمعیت فعال را در دهستان های مورد مطالعه نشان می دهد .

جدول (۱۳) نرخ اشتغال و نرخ بیکاری بر حسب جمعیت فعال به تفکیک دهستان سال ۱۳۸۵

دهستان	جمعیت فعال	جمعیت شاغل	جمعیت بیکار	نرخ اشتغال	نرخ بیکاری
القورات	۳۶۱۰	۲۷۶۹	۸۴۳	۷۶/۷	۲۳/۳۵
شاخنات	۱۲۹۲	۹۸۰	۳۱۲	۷۵/۸	۲۴/۱۵
فشارود	۱۱۴۷	۱۰۷۶	۷۱	۹۳/۸	۶/۲
کاهشنگ	۱۴۲۷	۹۸۳	۴۴۴	۶۸/۹	۳۱/۱
شاخن	۲۱۵۸	۱۷۵۵	۴۰۳	۸۱/۳۲	۱۸/۶۷
باقران	۷۷۵۸	۶۸۴۴	۹۱۴	۸۸/۲۲	۱۱/۷۸
جمع	۱۷۳۹۲	۱۴۴۰۵	۲۹۸۷	۸۲/۸	۱۷/۱۷

ماخذ: سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵

بر اساس داده های جدول فوق، نرخ بیکاری در بخش مرکزی بیرجند معادل ۱۷/۱۷ درصد برآورد می شود. در این میان دهستان کاهشنگ با ۳۱/۱ درصد و دهستان فشارود با ۶/۲ درصد به ترتیب بیشترین و کمترین نرخ بیکاری را دارا می باشند. نرخ بیکاری در گزارش های رسمی بر مبنای نسبت جمعیت بیکار به کل جمعیت محاسبه شده است که معیار درستی برای درک میزان و روند تحولات اشتغال و بیکاری به نظر نمی رسد. به طوری که در سرشماری سال ۱۳۷۵ میزان نرخ بیکاری ۶/۶ درصد برآورد شده است (مرکز آمار ایران ۱۳۷۵) که به دلیل مبنای متفاوت مقایسه و هم چنین تغییر در مرزهای سیاسی بخش مرکزی قابل مقایسه نیست. به هر صورت، وجود جمعیت فعال و هم چنین بالا بودن تعداد بیکاران در دهستان های محدوده مورد مطالعه بیانگر نیاز روزافزون نیروی کار به ایجاد فرصت های شغلی جدید است تا از این طریق مهاجرت های روستایی کاهش یافته و تعادل جمعیتی ناحیه و به دنبال آن پایداری سکونتگاههای روستایی تحقق یابد .

توزیع شاغلان در بخش های عمده اقتصادی نمایانگر نقش و کارکرد اقتصادی نواحی مختلف جغرافیایی است. بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۵ از مجموع ۲۶۲۳۳ نفر جمعیت شاغل مناطق روستایی شهرستان بیرجند، تعداد ۱۱۱۵۳ نفر (۴۲/۵۱ درصد) در بخش

کشاورزی، ۵۱۱۶ نفر (۱۹/۵ درصد) در بخش صنعت، ۹۶۰۰ نفر (۳۶/۶ درصد) در بخش خدمات و ۳۶۴ (۱/۴ درصد) در سایر بخش ها به فعالیت اقتصادی اشتغال داشته اند. بر اساس یافته های سرشماری سال ۱۳۸۵، کارکرد غالب مناطق روستایی، کشاورزی و مناطق شهری، خدماتی است. مقایسه درصد شاغلان در بخش های عمده اقتصادی در دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵ مبین روند تغییرات در نقش پذیری اقتصادی مناطق شهری و روستایی است. جدول ذیل مقایسه درصد شاغلان در بخش های عمده اقتصادی را در دهه اخیر نشان می دهد.

جدول (۱۴) مقایسه درصد شاغلان در بخش های عمده اقتصادی دوره زمانی ۸۵-۱۳۷۵

سال ۱۳۸۵				سال ۱۳۷۵ *				شرح
توزیع شاغلان به درصد				توزیع شاغلان به درصد				
کشاورزی	صنعت	خدمات	اظهار نشده	کشاورزی	صنعت	خدمات	اظهار نشده	
۴۲/۵۱	۱۹/۵	۳۶/۶	۱/۳۹	۴۴/۶۷	۴۰/۲۶	۱۴/۰۱	۱/۰۶	روستایی
۲/۶۴	۲۸/۷۶	۶۶/۹	۱/۷	۲/۷۲	۲۴/۶۲	۷۱/۵۹	۱/۰۷	شهری
۱۶/۹	۲۵/۴۵	۵۶/۰۶	۱/۶	۲۷/۰۷	۳۳/۶۷	۳۸/۱۹	۱/۰۶	شهرستان

مأخذ: سرشماری های عمومی نفوس و مسکن سال های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

* آمار سال ۱۳۷۵ بر مبنای مرزهای سیاسی سال ۱۳۷۵ و شامل شهرستان های درمیان و سریشه می باشد.

بخش کشاورزی بیشترین درصد شاغلان مناطق روستایی را به خود اختصاص داده است به طوری که از مجموع ۱۱۶۴۵ خانوار دهستان های بخش مرکزی بیرجند تعداد ۷۷۴۲ خانوار (۶۶/۴۸ درصد) در فعالیت های بخش کشاورزی مشغول به فعالیت بوده اند.

نتیجه گیری:

بر اساس بررسی های اقتصادی - اجتماعی صورت گرفته، سکونتگاههای روستایی در بخش مرکزی بیرجند در دهه های اخیر دچار تحولات شدیدی شده است. میزان تراکم نسبی جمعیت که تابعی از شرایط محیطی است از ۹/۸۴ تا ۲۳/۲۷ نفر در کیلومتر مربع متغیر است. مقایسه تراکم نسبی و بیولوژیک در سطوح دهستانی نیز نمایانگر اختلاف معنی دار ناشی از قابلیت های زراعی به دلیل دسترسی به امکانات کشاورزی در پهنه جغرافیایی مورد مطالعه است. توزیع جغرافیایی جمعیت در طبقات جمعیتی بیانگر تفرق و کوچک بودن سکونتگاهها از نظر تعداد جمعیت است. افزایش تعداد نقاط روستایی کمتر از ۵۰ نفر در دهه های اخیر نمایانگر مهاجرت های روستایی و افزایش تعداد روستاهای واقع در طبقه جمعیتی ۱۹۹ - ۱۵۰ نفر حاکی از عدم مقاومت روستاهای نسبتاً بزرگ در فضای رقابتی موجود تحت سیطره مرکز عمده جمعیتی ناحیه (شهر بیرجند) است. بررسی آماری در دهه های اخیر نمایانگر عدم تعادل شدید بین تعداد جمعیت و تعداد سکونتگاههای روستایی است.

مهمترین ویژگی جمعیتی که نمود بارز ناپایداری سکونتگاههای روستایی در محدوده مورد مطالعه است، رشد کند، بطئی و غالباً منفی جمعیتی آنهاست. تخلیه جمعیتی و عدم مقاومت واحدهای کوچک جمعیتی در مقابل پدیده مهاجرت فرستی، مهمترین نمود ناپایداری سکونتگاههای روستایی است. مهاجرت به عنوان یکی از متغیرهای جمعیتی، کلیه وجوه ساختاری جمعیت محدوده مورد مطالعه را نیز دچار تغییرات شدید نموده است. از آنجایی که مهاجرت غالباً به دلیل فقدان فرصت های شغلی و در سنین فعالیت اقتصادی صورت می گیرد نسبت های ویژه جنسی جمعیت در این گروه سنی نیز دچار تغییر می شود، ساختار سنی جمعیت نیز تحت تأثیر مهاجرت های روستایی و تغییرات در نسبت های ویژه جنسی برهم خورده و ساخت سنی نامتعادل در ساختمان سنی جمعیت (هرم سنی) را باعث شده است. بررسی وضعیت سواد در گروه های سنی به تفکیک جنسیت نمایانگر عدم وجود تفاوت معنی دار میزان بیسوادی بین زنان و مردان است که نشان دهنده فراهم شدن امکانات نسبی تحصیل جمعیت لازم التعلیم و گرایش دختران روستایی و خانواده های آنان

جهت کسب دانش و مهارت های لازم می باشد. هرچند در گروه های سنی بالاتر هنوز هم درصد بی سوادی میان زنان و مردان رقم بالایی را نشان می دهد. میزان بار تکفل ناخالص به دلیل پائین بودن تعداد جمعیت واقع در سنین فعالیت ناشی از مهاجرت های روستایی رقم پائینی را نشان می دهد اما نرخ سرباری و هم چنین نرخ بیکاری به مراتب بیشتر از نقاط شهری است. وجود جمعیت بالقوه فعال و بالا بودن نرخ بیکاری از یک طرف و نیاز روزافزون به فرصت های شغلی و فقدان امکانات اقتصادی از سوی دیگر موجب تشدید مهاجرت های روستایی در این محدوده شده است. پایداری سکونتگاه های روستایی در گرو ایجاد فرصت های شغلی و کاهش مهاجرت های روستایی است. توزیع شاغلان در گروه های عمده اقتصادی و ترکیب فعالیت های اقتصادی روستایی تحت تأثیر پیوستگی های سازمانی انسان و محیط در پهنه جغرافیایی است و قدرت تولیدی و توان بهره برداری از منابع در سایه قابلیت های محیطی است. بخش کشاورزی عمده ترین گروه فعالیت اقتصادی است. وجود محدودیت های محیطی (قلت ریزش های جوی، منابع محدود آبی، فقر خاک) از جمله عوامل محدود کننده فعالیت زراعی است به طور کلی در محدوده مورد مطالعه، ویژگی های ساختاری اقتصادی - اجتماعی فوق الاشاره به همراه محدودیت های محیط طبیعی، محدودیت اصلی در توسعه و تنوع حیات روستایی است. ویژگی های خاص جغرافیایی محدوده مورد مطالعه، نمایانگر همراهی عوامل تشدید کننده ناپایداری سکونتگاه های روستایی است هرچند ناپایداری سکونتگاهها ریشه در عناصر زیست محیطی دارد اما به نظر می رسد عوامل بیرونی شامل، مهاجرت و عوامل مؤثر بر آن، مناسبات و روابط بین فضا های سکونتگاهی و جریان های اقتصادی به عنوان عوامل تسهیل کننده ناپایداری عمل نموده و باعث تشدید روند ناپایداری و مخاطرات جدی در حیات روستایی محدوده مورد مطالعه است.

منابع و مآخذ:

- جوان، جعفر (۱۳۶۷) "جمعیت ایران و بستر جغرافیایی آن" مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی خراسان جنوبی "آمار نامه استان خراسان جنوبی سال ۱۳۸۴" بیرجند.
- سعیدی، عباس (۱۳۷۵) " جایگاه روستاهای کوچک در برنامه ریزیهای توسعه سرزمین " فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۴۴.
- شادی طلب، ژاله (۱۳۸۱) "توسعه و چالشهای زنان ایران" انتشارات قطره، تهران.
- علوی تبار. علیرضا (۱۳۷۹) " مشارکت در اداره امور شهرها"، جلد اول، تهران: انتشارات سازمان شهرداریهای کشور.
- مرکز آمار ایران (۱۳۵۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۵۵، شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۶۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۶۵، نتایج تفصیلی شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۷۵، نتایج تفصیلی شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۶۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۶۵، فرهنگ آبادیهای شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۷۵، شناسنامه آبادیهای شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵) " سرشماری عمومی نفوس و مسکن -۱۳۸۵، نتایج تفصیلی شهرستان بیرجند"، مرکز آمار ایران.
- معزی، اسدالله (۱۳۷۱) "مبانی جمعیت شناسی" موسسه آوای نور.
- وارثی، حمید رضا و قائد رحمتی، صفر (۱۳۸۶) " بررسی اثرات توزیع خدمات شهری در عدم تعادل فضایی جمعیت، مطالعه موردی: مناطق شهر اصفهان" مجله جغرافیا و توسعه، شماره ۹ صص ۱۰۶-۹۱.
- Becker G.S (۱۹۷۵) " *Human Capital*" Columbia University Press, New York.
- Coates, B.E.R.J. Johnston and P.L.Knox (۱۹۷۷) " *Geography and Inequality*" Oxford University Press.
- Elliott, Jennifer (۱۹۹۴) " *Introduction to sustainable development*" Routledge, London
- Schults, TH.W (۱۹۷۳) " *Investment in Human Capital: The role of education and research*" the Free Press, New York.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی